

ОКРУГЛИ СТО

ИСТРАЖИВАЊЕ ПРОБЛЕМА ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЈЕТСКА РАТА*

Др Перко Војиновић

МОГУЋНОСТ ИСТРАЖИВАЊА ПРОБЛЕМА ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА — УВОДНО ИЗЛАГАЊЕ

За истраживања теме *Црногорска интелигенција (1918—1941)* потребно је указати на неке основне проблеме ове доста комплексне и неистражене проблематике. Ово тим прије што се врше пионирска истраживања, без претходних узора и студија, која би омогућавала да се разријеше основне теоријске и методолошке дилеме. На неке уочене проблеме, у вези са назначеним, указаћемо у току излагања.

У новијој црногорској историји интелигенција је била заступљена готово у свим друштвеним збивањима, а понекад и као одлучујућа друштвена снага. Таква њена улога јаче се изражавала онда кад је, услед специфичних услова, интелигенција наступала као изразитији дио грађанске класе, која се у Црној Гори почела формирати тек крајем XIX и почетком XX стољећа. Могућност за разумијевање и усвајање извјесних домета европске теоријске мисли, слабије или боље научене од стране школованих домаћих људи, првенствено изван Црне Горе, и њено повезивање са оним чему се тежило у заосталом црногорском друштву — представљали су својеврстан друштвени процес.

Неразвијеност црногорског друштва због материјалне и опште заосталости, неповољних историјских услова, патријархалне културе са одговарајућим односима и начином мишљења, недостатак градова и градске средине, као и вјековна географска

* Округли сто је одржан у Историјском институту СРЦГ у Титограду 15. јануара 1981.

изолованост — нијесу омогућавали да се развије једно модерније грађанско-класно друштво. Стални ратови, неродне године, крвна освета, епидемије и други чиниоци утицали су да је у Црној Гори задуго био мали број писменог, а исто тако и танак слој политички свјесног становништва у модерном смислу ријечи. Све што је настајало на неплодном црногорском тлу стварано је као израз муке и борбе за голи опстанак. У таквим специфичним условима, на свој начин, потенцирана је и улога интелигенције у црногорском друштву и њена улога да формулише идеје и дилеме свога времена.

Познато је да од интелигенције, уз све остало, зависи духовна моћ једног друштвено-политичког система, хомогенизација и отпорна снага народа. То су имали у виду сви владајући системи, па су се трудили да придобију интелигенцију, као што су и нове социјалне снаге тежиле да створе своју *органску* интелигенцију, а да истовремено асимилирају *традиционалну*. У том процесу нове социјалне снаге користе се својом интелигенцијом не само за поткопавање владајућих начела него и зато да путем културних медија стекну „посредно руковођење“ Што је мања могућност слободног, односно отвореног политичког дјеловања, то је већа потреба за посредовањем путем сфере културе, у којој је интелигенција неоспорни арбитар. С друге стране, не узимајући у обзир директни политички ангажман интелигенције, политички су за нас значајни и сви други облици дјеловања интелигенције.

Како је црногорско друштво било, у међуратном раздобљу, непрестано у кризи, улога интелигенције била је посебно значајна. Интелигенција није покретачка друштвена снага, али у оквирима грађанске класе, услед неразвијености и слабости те класе, она је у Црној Гори имала већу улогу него што би јој то по властитој снази припадало.

Интелигенција у Црној Гори представља танак друштвени слој слабих материјалних могућности, а по професионалној профилацији и теоријској обавијештености, особито у сфери друштвених наука и политичких доктрина, заостајала је за интелигенцијом у развијеним срединама међуратне Југославије. Иако је та црногорска интелигенција, у међуратном периоду, релативно малобројна и са ограниченим идејним и духовним хоризонтима, она је значајан чинилац који се не може заобићи када говоримо о историји поменутог раздобља. Наша новија историја доказује од коликог је значаја правилан однос према интелигенцији и колику је она учинила прогресивну услугу друштву. С тим у вези значај проучавања проблема интелигенције указује се како са практично-политичког тако и са теоријског становишта.

У нашој историографији, на жалост, овим значајним друштвеним феноменом нико се озбиљније није бавио. Нешто више од обичног приказа дјеловања црногорске интелигенције уочи 13-јулског устанка у Црној Гори дао је у свом раду Милија Станишић. Др Јован Бојовић написао је чланак о улози црногорске

интелигенције у стварању КПЈ. Из области социологије, на нивоу уопштавања о црногорској интелигенцији послје 1945. године написао је студију др Видак Вујачић.

Највише пажње проучавању интелигенције посвећено је у СР Хрватској. Зорица Стипетић је објавила књигу „Комунистички покрет и интелигенција“ и презентирала своја истраживања идеолошког и политичког дјеловања интелигенције у Хрватској (1919—1941). Значајнији рад о лијевој хрватској интелигенцији налази се у књизи Младена Ивековића.

Због недовољно испољеног истраживачког интересовања за проблем интелигенције у Црној Гори није ни изграђен прецизан појмовни и методолошки приступ. Појмовна апаратура мора се извести из конкретног историјског збивања, јер се не може „посудити“ из сродних наука, нити из стране историографије. Она ће имати научну вриједност ако произлази из конкретне анализе друштвених процеса у Црној Гори у поменутом раздобљу.

Темељнији појам, за изучавање ове проблематике, који треба објаснити јесте појам: *интелигенција*. Ближе одређење садржаја тога појма има низ тешкоћа.

Модерна социологија нуди много одговора на питање шта се подразумева под појмом интелигенције, зависно од критерија које примјењује. У нашим публикацијама налазимо непримјерене дефиниције тога појма.

Формално-правни критеријум полази са становишта да су интелектуалци људи који обављају послове законски признате као умни рад. Тешкоће примјене овог критеријума су огромне, јер није лако утврдити и одвојити умни од физичког рада, поготову ако се има у виду чињеница да у најпростијем физичком раду постоји минимум интелектуалне стваралачке активности.

Формално-образовни критеријум има у виду диплому као мјерило квалификација, која показује ко је интелектуалац а ко није. Овај критеријум има још мању вриједност, кад се има у виду да се знање може стећи и изван школе и да то знање често није мање вриједно од оног стеченог путем школовања. У историји је било безброј примјера да су се људи уздизали самообразовањем до интелектуалних врхова.

Критеријум психичких својстава покушава да дефинише интелектуалце као људе који се одликују посебном бистрином и брзином сналажења у измијењеним околностима. Међутим, тај критериј је сувише субјективан да би се прихватио без резерве, јер ако је него и интелигентан то још не значи да је интелектуалац.

Критеријум стваралаштва на плану културе третира интелектуалце као ствараоце нових вриједности. Међутим, овај критеријум је преузак, јер се односи само на један дио тзв. стваралачке интелигенције, која је обдарена стваралачком инспирацијом.

Лако је запазити мањкавост сваког посебно узетог и изолованог критерија. Међутим, проблем се не може ријешити ако бисмо направили и синтезу од ових критерија.

Већ је Грамши запазио да је најраспрострањенија методска заблуда у одређивању појма интелигенције то што се критеријум разликовања тражио у самој дјелатности, а не у цјелокупном систему, у коме су се одређене друштвене групе нашле у општем склопу друштвених односа. Радника не карактерише посебно мануални или инструментални рад, него тај рад у одређеним условима и одређеним друштвеним односима. Из тога Грамши изводи закључак: „Сви су људи интелектуалци, могло би се рећи; али немају сви људи у друштву функцију интелектуалаца“ Ако људе дијелимо на интелектуалце и неинтелектуалце, ми се онда првенствено позивамо на непосредну друштвену функцију професионалних категорија интелектуалаца. Из тога можемо извући закључак: ако постоје интелектуалци, не постоје неинтелектуалци. Како изаћи из те апорије?

Одговор се може наћи у дјелима класика марксизма, Карла Маркса и Фридриха Енгелса, који су читав проблем посматрали у контексту одређених конкретних друштвено-политичких односа. Према томе, појаву и развој интелигенције треба посматрати историјски у контексту одређених друштвено-економских прилика, у оквиру класне борбе и радничког покрета. Интелигенција је, по стојој суштини, градитељ културе а при томе стално треба имати у виду да историју Црне Горе гради црногорски народ, али оно што је *видљиво* у области културе то гради његова интелигенција. Тако се олако може створити погрешан утисак да је историју Црне Горе створила њена интелигенција.

Сви су истраживачи сагласни у томе да је интелигенција посебан друштвени слој, али је већина сагласна да је тешко, односно немогуће, да се она егзактно дефинише и омеђи и да се објективно и вриједносно испита. А кад је ријеч о интелигенцији која припада новим социјалним снагама, које теже доминацији, проблем је још сложенији, јер критеријуми за дефиницију те интелигенције долазе у сукоб с критеријумима снага које су на власти: критеријум функције супротставља се статусном и формалном критеријуму. Овдје се не мисли на сукоб са режимском интелигенцијом, него на сукоб интелигенције која изражава интерес грађанског система и оне која је тумач снага оријентисаних на његово рушење.

Нема изгледа да карактер црногорског друштва упућује на шире одређење појма интелигенције укључујући и вриједносни и статусни критеријум, што може бити специфичност аграрног црногорског друштва. Сматрамо да је потребно напустити традиционална, формална мјерила о интелигенцији. Природно је да друштвена активност и мисаоност постану пресудни критеријуми у оцјењивању интелектуалности.

Према томе, интелектуалац није глава пуна знања, него преваходно човјек акције. Одатле и мора преовладати нови измијењени критеријум у оцјени што је интелектуалац, односно што је интелигенција. Интелектуалац се мора мјерити стварним стваралачким *способностима у акцији* и сталном тежњом за духовним богаћењем.

Ако смо тако поставили шире појмовно одређење интелигенције, поставља се питање одређења тзв. лијеве и комунистичке (марксистичке) интелигенције.

Питање одређења појма црногорске лијеве интелигенције изазива често недоумице. Квалификатив *лијеви* више је политичке него научне нарави и као такав може да подлијеже субјективним критеријумима, чак и у оквиру исте темељне оријентације. Као примјер за то могу послужити и некадашње фракцијске борбе унутар КПЈ. Никаква научна анализа не би могла „десницу“, у темељним стратешким одређењима, ставити на „десно“, нити би лијево оријентисане грађанске снаге могле увијек потврдити исправну оријентацију „љевице“. Према томе, ријеч је о релативном значењу које треба историјски посматрати у контексту конкретних односа у једном друштву.

Квалификатив лијеви *динамично* се мијењао у дневном политичком рјечнику и у историјском вредновању у међуратном раздобљу. Појам *љевица*, наслијеђен из времена француске револуције, садржи одређене идејно-политичке и моралне квалитете, но ипак је у одређеним тренуцима дневне политичке праксе губио на јасноћи, постајући синоним за радикалнији опозициони став према режиму. Овај појам мора бити критички испитан у конкретним идејним оријентацијама покрета, партија, организација и појединаца у Црној Гори.

Појам *љевице*, у међуратном раздобљу, треба искључиво везати за класни раднички покрет. При томе треба водити рачуна да *идејну припадност* класном радничком покрету не треба поистовјећивати с организационом припадношћу КПЈ у илегалном раздобљу њеног дјеловања, али треба прецизно документовати колико се који *левичар* налазио на позицијама класног радничког покрета, који је једини испољавао тенденцију рушења темеља постојећег буржоаског система. Из тога критеријума јасно произлази да су *сва друга* одређења унутар црногорске интелигенције *грађанског карактера*, јер она, у суштини, траже рјешења у оквиру постојећег система. Уважавајући овај критеријум, првенствено методолошке природе, могу се егзактније осветлити остале групације интелигенције у цјелини. Свакако, ни овај се критеријум не може узети буквално, и он варира код појединаца (нпр. Штедимлија, који је од левичара отишао у контрареволуцију или др Вукчевић од комунисте у контрареволуцију). Грађанска интелигенција се међусобно борила око положаја и унапређења, али је јединствена у борби против комунистичког покрета и очувања буржоаског система. Чини се логи-

чно да се они интелектуалци који сарађују у партијској штампи третирају као комунистичка (марксистичка) интелигенција.

Антифашистички фронт интелигенције не може се, по овом критеријуму, интерпретирати као левича. Иако су мотиви настајања тог фронта сложени, у суштини су јасни.

Погрешно би било да се *левича* у Црној Гори интерпретира као квантитативно и квалитативно идејна оријентација у коју су укључене „прогресивне“ и „либералне“ снаге у Црној Гори. При таквом поступку, који се научно не би могао аргументовати, дошли бисмо до апсурдног закључка да се *левича* у Црној Гори борила против малобројне и неспособне буржоаске интелигенције и да је њена борба за побједу социјалистичке идеје и интелектуално и морално била лака. А јасно је као дан да је била врло тешка. Према томе, појам *левиче* треба употријебити у његовом идејном и политичком значењу, онако како се одражавао у конкретној класној борби у поменутом периоду. Нама изгледа, природно, да у напредну, односно народну, (лијеву) интелигенцију можемо урачунати оне опозиционе интелектуалне снаге које су тражиле социјалну и националну равноправност. Оне су се само „приближавале“ радничком покрету. Оне нијесу партијски организоване, немају марксистичка увјерења, нијесу ни за рушење система, али им је заједнички опозициони став, одбојност према тезама деснице и залагање за програм демократизације, као и висок степен друштвене ангажованости.

Општи разлози сложености ове теме о интелигенцији налазе се у самој суштини марксистичке мисли као теорији револуције. Како је револуционарна свијест битан предуслов револуционарне акције, њени ствараоци, популаризатори, пропагатори и агитатори имају изузетан значај. Тиме се одређује и функција комунистичке (марксистичке) интелигенције у комунистичком покрету. Због свега тога ми морамо одредити шта спада у појам комунистичке интелигенције.

Цјеловит поглед на свијет разликује комунисте од припадника грађанских странака, који се међусобно диференцирају само по политичком програму. Због тога ми доста смјело заступамо мишљење да је сваки члан Партије, осим изузетака, у Црној Гори, у поменутом раздобљу, у суштини, интелектуалац. Комунистичка интелигенција у Црној Гори — то су њени партијски кадрови. Бројност чланова КПЈ у Црној Гори је осцилирала. Тако 1924. године има свега 100 чланова КП, а уочи V земаљске конференције било је 929 чланова, од којих по постојећим критеријима: 572 сељачког поријекла, 209 радника и 148 интелектуалаца. Овакав третман социјалног поријекла чланова КПЈ често је истицао и у ондашњим прогласима: „Радници, сељаци и поштена интелигенцијо!“

Синтагма о „поштеној интелигенцији“, која се приписује Комунистичкој партији, није њен изум, иако се она њоме обилно

користила. У међуратном раздобљу критеријум „поштења“ зависи је од политичке оријентације просудитеља.

Комунистичка интелигенција се у суштини идентификовала са Партијом. Овим својим ставом приближавамо се Грамшијевом схватању да сваки члан Партије дјелује у функцији интелектуалца, идејно, практично и организационо. Партија има функцију „колективног интелектуалца“. При томе треба имати у виду да међу члановима партије има *изграђених* чланова и оних који се *изграђују*. При овом схватању има се у виду најважнији елемент *функције КПЈ*, која је руководећа и организаторска, тј. васпитна, односно интелектуална. У КПЈ се улазило, не из користољубља, каријеризма и богаћења, него из увјерења да члан те партије треба да мијења себе, друштво и свијет. У оквиру црногорског народа комунистичка интелигенција дјелује у оквиру југословенског комунистичког покрета, али има и своја специфична обиљежја. Црногорска комунистичка интелигенција је релативно малобројна, али свјесна своје историјске мисије. Ништа не смета што је радничка класа неразвијена, и што се у редовима те интелигенције налазе и људи који су по свом образовању и теоријском познавању марксизма били изнад просјечног нивоа чланова КПЈ у Црној Гори.

У КПЈ се у Црној Гори примало послје велике идејне, политичке и моралне провјере. Сваки члан КП био је дужан да се морално, идејно и политички образује индивидуално и колективно. Не само да су у затворима и робијашницама комунисти завршавали тзв. комунистичке универзитете, него су се идејно-политички образовали и у најзабаченијим селима. Школе и курсеви и индивидуално уздизање били су најважнији задатак сваког комунисте.

Према томе, главни токови и облици револуционарне борбе у Црној Гори, у међуратном раздобљу, увелико су условљавани бројношћу и квалитетом комунистичке интелигенције, јер је она својим интелектуалним напорима и пожртвовањем допринијела јачању револуционарног радничког покрета у Црној Гори, који ће се успјешно манифестовати у НОР-у и социјалистичкој револуцији.

Та интелигенција ће практичним дјеловањем и теоријском разрадом уопштити интересе радничког покрета и изградити револуционарну идеологију и конкретно разрадити програм и политику авангарде радничке класе.

Према томе, комунистичка интелигенција у Црној Гори није само саставни дио комуниста Црне Горе, него су то сви они који су марксизам схватили као идеологију која треба да радикално измијени свијет. У Партији сваки револуционар дјелује јединствено у теорији и пракси, није дакле у функцији интелектуалца, него је сваки истински револуционар оспособљен за интелектуалне и практичне дјелатности. Са другачијим приступом а

истим критеријумима треба третирати и интелектуалну омладину и СКОЈ.

За акцију КП била је нужна претходна марксистичка анализа. Вредновање марксистичке друштвене анализе и примјена те мисли у акцији изражава њену способност да аутентично изрази интересе црногорског народа.

Прихватање марксизма, као теорије пролетаријата, омогућавало је члановима КПЈ — односно комунистичкој интелигенцији да спознају нужност изградње новог, хуманијег свијета. *То је био и основни мотив за опредјеливање за комунистички покрет.* Друго је питање што су у редовима Партије израслији интелектуалци носили главни терет теоријског и практично-политичког рада. У првој фази стварања Партије ти ће интелектуалци играти најзначајнију улогу.

Без апсолутизације овог закључка, показаће се да ће сви чланови КПЈ у Црној Гори, за вријеме рата и након њега, бити водећи кадрови не само у идејно-политичком него и на ширем друштвеном плану.

II

Класици марксизма су закључили да интелигенција не игра самосталну улогу у класној борби, а самим тим као „међукласа“, не може ни бити класа. Интелигенција се у суштини налази на класним позицијама или буржоазије или пролетаријата.

У класном сукобу интелигенција игра значајну улогу. Међутим, људи из редова интелигенције не могу измијенити друштвени систем, за то је потребна велика класа — пролетаријат. Интелигенција је онолико јака колико своје интересе веже са интересом пролетаријата. Ако интелигенција жели сама да револуционише друштво, што је између два рата присутно, онда то само представља илузије о њеној моћи.

Пред сваким истраживачем остаје задатак да што је могуће егзактније оцрта друштвени слој интелигенције. То није ни лако, нити је могуће допријети до прецизних граница, јер су флуидност и аморфност атрибуту тог социјалног слоја у сваком друштву, а специфичности Црне Горе још више доприносе сложености тога проблема.

Историјско искуство показује да је класни положај интелигенције условљавао и идејно опредјеливање. Интелигенција се у Црној Гори, у већини, нашла у положају радничке класе, као „интелектуални пролетаријат“ То је један од главних разлога симпатије интелигенције за радничку класу. Међутим, та симпатија не долази само због сличности економског положаја, него и отуда што интелигенција увиђа историјску законитост и улогу радничке класе.

По нашем мишљењу, коријене црногорске интелигенције треба тражити у традиционалној интелигенцији. Познато је да је историја Црне Горе пуна противрјечности. Постанак и развој црногорске интелигенције може се објаснити у склопу историјских, економских, друштвених, психолошких и других услова живота и особености црногорског друштва.

Убрзани развој црногорске државе и капиталистичких односа захтијевао је нову интелигенцију, јер се стварање модерније државе без ње није могло ни замислити. Раније малобројна традиционална интелигенција, попови, учитељи, официри и ријетки чиновници нијесу могли одговорити захтјевима проширене државе. Јачање централног државног апарата власти тражило је више школованих људи. Домаће школе то нијесу биле способне створити, па се мали број потребне интелигенције школовао за цивилне и војне потребе у иностранству. Потребне за школовањем прошириле су се и у сељачким масама. Та прва интелигенција потицала је са села. Свакако да је потребно објаснити узроке и начин школовања те сељачке интелигенције.

Послије балканских ратова, Црна Гора је скоро удвостручила своју територију, а друштво се брже развијало под утицајем трговачког капитала. Потребне и могућности за ширење и модернизовање државног апарата, као и за јачање интелектуалног друштвеног слоја, постају веће. Отварају се многе ниже гимназије. Први свјетски рат је прекинуо тај процес стварања нове интелигенције.

Основна карактеристика ове црногорске интелигенције, коју је црногорска монархија стварала да јој буде стуб и ослонац за очување власти, била је њена либерална оријентација. У току школовања они су се упознали са европским друштвеним и политичким идејама и постали су љути противници апсолутистичке владавине краља Николе. Истовремено, ова омладина је упознала демократске концепције *југословенства* и постала важан чинилац у борби против црногорског сепаратизма и водећи друштвени и политички слој за уједињење Црне Горе са Србијом. Она је играла најзначајнију улогу у Подгоричкој народној скупштини. Такође је потребно указати и на фактор печалбарства који је у идејном и политичком погледу био значајан фактор.

За истраживача ове теме потребно је да укаже на схватање, улогу и дјелатност те интелигенције и њене заблуде и немогућност да шире и дубље схвати нове друштвене односе који су настали 1918. године. Та интелигенција ће се убрзо послје уједињења разочарати у своје политичке идеале.

III

При истраживању ове теме првенствено се указује потреба да се егзактно утврде социјална структура и карактер црногор-

ског друштва, а затим да се унутар тога да и квалитетно одређење интелигенције.

Црна Гора је била изразито пољопривредна земља. На почетку XX вијека у градовима је живјело свега 15,57% становништва. Тај се однос споро мијењао, тако да је 1938. године 80% становништва живјело од пољопривреде. Пољопривреда је екстензивна и главнину становништва сачињава малопарцелни сељак, који се налази на ивици глади.

Радничка класа се тек формира и малобројна је. Потребно је указати на социјални и политички положај овог дијела становништва.

Занатлије су малобројан дио становништва и немају традицију. Буржоазија у модерном смислу не постоји. Грађанска класа се тек формира и налази се у зачетку. Она носи своја психо-социјална обиљежја, која се не могу мјерити аршином који важи за модерну европску буржоазију.

У склопу ових структура црногорског становништва егзистира и слој интелигенције. Да би се могло приступити изучавању интелигенције, потребно је утврдити њену социјалну структуру.

Социјална основа црногорске интелигенције је сеоска. Због бољег економског положаја, учитељ, адвокат, биљежник и лекар били су идеал сељаку и узор да бар својој дјечи школовањем побољша положај, па тиме донекле и свој сопствени. Сељак је увијек мислио да би бар један његов син могао постати „господин“ и на тај начин уздићи на већи друштвени степен своју породицу и олакшати јој економски положај. Одатле, између осталог тако велики број интелигенције из редова заосталог аграрног црногорског друштва. Већина сеоског становништва, притиснута свакодневном биједом, видјела је у школовању дјеце једини излаз из вјековне заосталости. Због тога се црногорска интелигенција није формирала на развијеној материјалној култури, већ у непрекидној борби црногорског народа за опстанак и националну слободу коју су водили ти сиромашни сељаци опијени националним заносом. У таквим условима развио се својеврстан, али богат духовни живот и склоност ка умовању. Одатле и поштовање сељака према интелигенцији. Либерална интелигенција, посебно комунистичка, код Црногораца је уживала пуно повјерење и поштовање. Одатле, вјероватно, и чињеница да ниједан сељак никада у Црној Гори није могао да се афирмише као политички вођа. У Црној Гори је интелигенција искључиво у вођству политичких организација.

Градска интелигенција развијала се такође из традиционалне интелигенције. Наиме, у Црној Гори нема *техничке* интелигенције у строгом значењу те ријечи. Индустрија је тек у развоју и инжењери и техничари су ангажовани са стране. Ријетки су ти интелектуалци у Црној Гори. Нешто више има агронома, али и они спадају у сеоску интелигенцију. У Црној Гори, дуже времена, скоро да није постојала сеоска буржоазија, али се из ре-

дова сељаштва формира тзв. хуманистичка интелигенција, док градска ситна буржоазија даје прву техничку интелигенцију много касније. У суштини већина интелигенције је чиновничка.

Интелигенција која живи на селу (тип сеоског интелектуалца) доводи сеоску масу у додир са државом и мјесном управом и због тога има у Црној Гори тако значајну друштвено-политичку функцију, јер се политичко посредовање тешко одваја од професионалног (свештеници, адвокати, биљежници, учитељи и др.).

Могли бисмо са сигурношћу утврдити да је сваки сељачки покрет у Црној Гори везан за интелектуалце и да су му они давали одређени смјер. Напротив, градска интелигенција, малобројна, игра одређену културну и политичку улогу везану за градску средину.

Потребно је указати на материјални положај интелигенције, као и на основне психолошко-социолошке карактеристике и етичке норме разних група црногорске интелигенције.

Професионална стратификација црногорске интелигенције подразумејева утврђивање професија, нивоа образовања и врста образовања. На основу анализа интелигенција се може посматрати у склопу професија као што су: техничари, економисти, правници и службеници.

Као што смо већ раније констатовали један дио ове интелигенције, тј. тзв. техничка интелигенција је малобројна и не игра знатнију улогу. Слично томе и овај други дио интелигенције: економисти, правници и службеници у процесу производње такође немају нарочито велики значај, с обзиром да је капиталистичка производња у овом периоду у зачетку.

Стваралачку интелигенцију сачињавају: научници и умјетници. Овај дио интелигенције у Црној Гори имаће знатног утицаја.

Научни радници, као и умјетници, чији је број незнатан, дјелује или у оквиру културних и просвјетних институција или изван њих. С једне стране врши се напор од грађанске интелигенције да се сачувају и конзервирају старе вриједности, а с друге — да се оне доведу у питање и превазиђу. Носилац те нове идеје — политичке дјелатности је, у суштини, комунистичка интелигенција.

Културно-просвјетне институције имају, уз „политичку интелигенцију“ најизразитије ангажовање у друштвеном животу Црне Горе. Због специфичног карактера друштва, најразвијеније су оне институције које су браниле интересе владајуће идеологије иако су све оне у зачетку и без веће традиције — нпр. историјска наука, право итд. Међутим, не постоје установе које би се бавиле модерним друштвеним и техничким наукама. (Нема универзитета, академије и других националних институција.)

Недостатак умјетничког стваралаштва у неким областима као сликарству, музици, вајарству, примијењеној умјетности био је евидентан. Међутим, недостатак професионалних аналитичара

друштва, а и неких врста умјетности, на својствен начин су надомјештали *књижевници*, који су посједовали интелектуалну снагу да проникну у друштвену законитост и нужност промјене, које су на књижевни начин изражавали. Књижевност је тако преузела задатак који у другим условима и развијеним срединама није тако уочљив. Управо је због тога потребно истраживачу ове теме да анализира и вреднује идејно-политички и морални супстрат књижевног дјела. Тридесете године су за то преломне, јер се тада у Црној Гори јавља покрет социјалне литературе. Иако до сада још увијек није направљена синтеза тога покрета, захваљујући књижевнику Слободану Вујачићу многа питања су разматрана и објашњена са марксистичког становишта.

Литература је била испуњена најприје оним садржајима који су у датом историјском тренутку у центру пажње већине цијелога народа. Борба за голи живот програмирала је основне циљеве комунистичке и прогресивне стваралачке интелигенције. Премда је немоћ да се измијени стварност понекад рабала песимизам и резигнацију, то није њена карактеристика. Млади црногорски литерарни ствараоци страсно су се определијели за социјалну литературу, за борбу црногорског човјека за достојанство и социјалну правду.

Потребно је, такође, анализирати и репродуктивну интелигенцију у односу на стваралачку. Ова интелигенција је бројнија и њу сачињавају: просвјетни радници, репродуктивни умјетници, новинари, лекари, адвокати, свештеници, студенти и средњошколци. Из редова ове интелигенције стварају се најбројнији партијски кадрови.

У склопу те анализе треба анализирати и управљачки слој који представља мјешавину интелигенције и бирократије. Они раде и дјелују у оквиру државних органа и грађанских режимских партија, а главни им је задатак очување постојећих друштвених односа. При томе треба водити рачуна да се у управљачком слоју налазила и опозициона интелигенција.

IV

Да би се комплексно истражио проблем интелигенције, потребно је извршити што је могуће егзактније територијалну стратификацију интелигенције, као и њену друштвену покретљивост. То је могуће анализирати по тадашњим срезовима (барски, берански, бјелопољски, пљеваљски, андријевички, подгорички, шавнички, бокоаторски, никшићки, цетињски, даниловградски и колашински).

При анализи овог питања, са територијалног аспекта, треба показати гдје се формира интелигенција путем школовања, јер један дио интелигенције школује се и живи изван граница Црне Горе, а један мали број је у свијету економске печалбе.

У односу на број становника интелигенција је (по формално-правном критеријуму) у разним срезовима мање или више бројна. Потребно је указати на све чиниоце који су на то дјеловали, као: економски и географски фактори, традиција, утицаји са стране и друго. Исто тако потребно је рећи које су професије доминирале у појединим срезовима.

Такође је потребно анализирати бројност такозване *градске и сеоске* интелигенције. Из досадашњих истраживања видљиво је да је већина црногорских интелектуалаца сеоског типа, а нарочито комунистичке интелигенције. Међутим, потребно је истражити и у оквиру одређених срезова концентрацију интелигенције у појединим општинама, што је карактеристично за црногорске прилике.

За цјеловитије изучавање проблема интелигенције, потребно је указати и на старосну структуру црногорске интелигенције, како грађанске тако и комунистичке.

Милија Станишић у свом раду, посредним путем, на основу сачињених спискова, дошао је до приближно тачних података старосног доба комунистичке интелигенције уочи 13-јулског устанка. Из тог прегледа се види да гро те интелигенције (70%) сачињавају млади људи до 27 година. Такође је потребно објаснити такву старосну структуру свим оним факторима који су дјеловали да се та интелигенција опредјељује за комунистички покрет.

Потребно је анализирати и црногорску интелигенцију по полу. Уочљива је чињеница да је изразито мали број школоване женске омладине. То питање код нас није довољно изучено, иако је дјелимично третирано у једној посебној публикацији. Ипак је уочљива чињеница да је релативно велик број црногорских интелектуалки учествовао у револуцији.

Албанска и муслиманска интелигенција заслужује да се посебно истражи. То значи да се што егзактније утврди тај мали број интелигенције и њена друштвено-политичка активност. Интересантно је напоменути да је малобројна интелигенција из редова албанске и муслиманске националности искључиво лоцирана у градовима и већим насељима.

Овдје се поставља проблем наслова теме, она мора бити условно схваћена, јер у оквиру црногорске интелигенције дјелује и један број абланске и муслиманске интелигенције. Наиме изгледа да би адекватнији наслов теме био *Интелигенција у Црној Гори (1918—1941)*.

Но, суштину истраживања неће промијенити наслов, који ће уосталом проizaћи из садржаја истражене проблематике.

V

Утврдивши карактер црногорског друштва, и њиме детерминирани интелигенције, од посебне важности је одредити идеј-

но-политичку диференцијацију, степен и метод ангажованости у политичким покретима и идејним струјањима. За разлику од развијеног демократског друштва, у коме политичке слободе омогућују релативно отворено политичко изражавање, и гдје је могућа евидентна идентификација, у Црној Гори, у условима полицијских прогона, националног и социјалног угњетавања, потребно је утврдити читав низ посредних индикатора, који, из истих разлога, не представљају цјеловит документ. Прије свега, такве индикаторе, као што су анализа садржаја часописа, умјетничког стваралаштва, образовних програма, издавачке дјелатности, затим дјелатности у разним културним и просвјетним друштвима и установама, као и стручним удружењима. Свакако, непосредни индикатори, као организациона и активистичка припадност појединим политичким странкама, од прворазредног је значаја. У том оквиру би требало испитати и који је тип интелектуалаца склон којем покрету. У Црној Гори, је, већ на почетку истраживања, уочљива тенденција да изразити представници хуманистичке интелигенције инклинирају тзв. лијевој оријентацији.

Политичка диференцијација у Црној Гори је нарочито изражена у вријеме кризе, тридесетих година, одражавајући сву сложеност друштва. Од „деснице“ до „љевице“ треба оцртати *које и какве* групације остају лојалне режиму а *које* групе су у опозицији и, на крају, *ко* сачињава комунистичку интелигенцију. Овај проблем захтијева суптилну анализу, јер има појава да се неки истакнути интелектуалци истог социјалног поријекла, приближно једнаког образовања, исте или сличне професије, исте националности, па и исте генерације опредјељују за антагонистичке концепције. Чини се да је овдје потребно уважавати психолошке и друге анализе.

Приликом анализе овог питања мора се посветити пажња тенденцијама, методама и резултатима политичких партија да интелектуалце привуку на своју страну, јер је чињеница да вођство политичких странака и организација, скоро без изузетка, сачињавају интелектуалци.

Такође је важно и питање колико су неки интелектуалци успјели да своју личност наметну политичкој партији и *које* су околности на то дјеловале, начин на који су то остварили и последице *које* су се због тога јављале.

Исто тако важно је утврдити однос појединих странака, посебно власти, према интелигенцији. У току досадашњих истраживања видљива је појава „антиинтелектуализма“, која се интерпретира као облик класног антагонизма. Наиме, уочљива је тенденција да се интелигенција третира као „господа“, „интелектуално партијско вођство“ насупрот сељаштву и радништву.

Из досадашњих спознаја видљиво је да су, углавном, доминирали следећи методи дјеловања интелигенције:

1. — активним укључивањем у политичке партије, гдје најчешће интелигенција дјелује као вођство.

2. — понегдје је изражена тенденција да интелигенција дјељује као самостални политички фактор, као снага најмање оптерећена парцијалним интересима, као репрезентант црногорског народа,

3. — такође је изражена тенденција да интелигенција дјељује стратегијски, да идејно усмјерава друштво, дистанцирајући се од непосредне дневне политичке праксе.

Сви ови методи дјеловања интелигенције манифестују се различито, зависно од конкретних услова, некад појединачно, а понекад заједно. Међутим, дјеловање интелигенције условљено је укупношћу друштвених односа, иако је она као посебан друштвени слој, са посебном друштвеном функцијом, посједовала и елементе аутентичног изражавања.

Идејне, професионалне, статусне и социјалне флукуације збивале су се у појединим сферама неуједначено, али у склопу глобалне друштвене ситуације. У вредновању политичког пре-групписавања треба извршити егзактне анализе. Може се већ сада констатовати да је *темељна оријентација* већине црногорске интелигенције у међуратном периоду — грађанска, иако различито структурирана. Поред разних прелазних нијанси грађанска интелигенција се, углавном, диференцирала на двије веће политичке групе. Прву групу сачињава опозициона грађанска интелигенција, која се политички диференцирала на припаднике опозиционих грађанских партија; земљораднике, демократе, федералисте и републиканце. Познато је да су демократи били режимска, па затим опозициона грађанска партија. Другу групу сачињавала је режимска (конзервативна) интелигенција, која је дјеловала у редовима режимских странака: радикала, Југословенске националне странке и Југословенске радикалне заједнице. При томе треба имати у виду да, изузев федералиста, ни једна грађанска странка нема свој центар у Црној Гори, него су биле филијале политичких странака чији су центри били изван Црне Горе.

При истраживању ове грађанске интелигенције треба имати у виду да је њен снажан утицај у друштвено-политичком животу био традиционалан. Та интелигенција жели да се наметне као репрезентант народа, било у стваралачком смислу, као савјест времена, било у организационој и управној функцији. При овој подјели треба водити рачуна и о низу прелазних нијанси група и појединаца.

Друштвена криза, нарочито тридесетих година, ангажовала је шире слојеве интелигенције, иако на нивоу дневног политичког прагматизма. У скученом и забитом црногорском простору није било могућности за афирмацију оних интелектуалаца који су излаз из кризе видјели у формулисању таквих идеја и програма који би досегли модерну теорију.

Идејно сиромаштво тадашњих грађанских политичких структура у Црној Гори није могло задовољити стваралачку и

комунистички оријентисану интелигенцију, жељну ширих видика. Истовремено, у друштвеној констелацији, гдје још нема довољно снажног покрета који би био субјект револуционарних обраћа старих односа, а кад услови за тај покрет још нијесу довољно зрели, комунистичка интелигенција почиње да развија свијест о нехуманом друштву и доводи у питање принципе на коме оно почива, формулишући захтјеве да се оно револуционарно измијени.

Историчар не може (а и нема могућности) да фиксира, анализира све те компликоване односе, али мора да објасни ту моралну кризу која је стварала драму интелигенције, која је произлазила из укупне друштвене ситуације. Ни једна група интелигенције није била изван тих дилема, али свака са различито класним мотивацијама. У оквирима тих социјално-политичких збивања мора се обрадити и комунистичка интелигенција, јер је пракса (а не и историјска наука) потврдила њено дјело.

За истраживање интелигенције потребно је имати у виду цјелину друштва и цјелину интелигенције, али се тешко може научно говорити о интелигенцији у „цјелини“, јер је то сувише аморфно и апстрактно, па се мора анализирати њена конкретна дјелатност, да би се могло уопштавати.

Социјалистичка оријентација продире релативно касно у Црну Гору, тек после I свјетског рата, развија се двадесетих година, да би у тридесетим годинама доминирала.

Комунистичка интелигенција, како је ми интерпретирамо, са извјесним изузетима, одраз је цјелокупних друштвених односа у Црној Гори. Она је за ово вријеме релативно малобројна, а главне су јој моралне врлине: постојаност, активност, неподмитљивост, сналажљивост, развијена интелигенција, идејно образовање, дисциплинованост и лично поштење. Сви комунисти, у назначеном раздобљу, живе у неком пројектованом моралном заносу и дјелују, углавном, ван институционално. Наравно, све ово не смије бити идеализовано, јер и редове комунистичке интелигенције разједа фракцијска борба. Марксистичка мисао није имала званично приступа у научне и просвјетне установе режима.

Свакако да су главни токови и облици револуционарне борбе између два рата били условљени бројношћу и квалитетом комунистичке интелигенције.

У њеном развоју могу се запазити четири раздобља, које је добро запазио Милија Станишић у свом раду о интелигенцији:

- 1) стварање КПЈ и велики револуционарни полет (1919—1920),
- 2) нагло осипање и слабљење КПЈ (1921—1931),
- 3) оживљавање револуционарне борбе (1931—1935),
- 4) КПЈ у Црној Гори као најача политичка снага (1935—1941).

Сваки од ових периода карактеристичан је по садржају и облицима борбе, али се разликује и по броју и начину дјеловања интелигенције.

Потребно је анализирати све оне околности, у назначеном периоду, које су дјеловале да се постепено, али упорно, комунистички покрет прошири у Црној Гори, иако је он, како смо навели, имао малобројну радничку класу. У Црној Гори и Метохији било је 1927. године 7.863 радника, од којих 2.072 индустријска.

У таквим конкретним друштвено-историјским приликама ступила је на историјску сцену прва црногорска комунистичка интелигенција. Онај њен дио који је био теоријски уздигнутији давао је револуционарном покрету своје вође и идеологе. Та интелигенција је схватила марксизам не само као науку већ превасходно као и револуционарну теорију радничке класе. Тако су, зависно од околности, развијали снажну агитацију и пропаганду у политичкој борби против буржоазије, а истовремено стварали политичку организацију од класно најсвјеснијих људи који чине језгро те комунистичке интелигенције.

Требало је доста времена да се савладају многе теоријске заблуде и дилеме и да марксизам као теорија овлада масама. Тај релативно кратак период у историји комунистичког покрета дао је основе које су се успјешно реализовале у револуцији. Велики допринос објашњењу тог феномена аргументовано је дао Милија Станишић у свом раду о црногорској интелигенцији у тринаестојулском устанку 1941. године.

Марксистички заснована друштвена историја, историја југословенског, односно црногорског друштва, неће се моћи написати све док се не истраже и вреднују социјална профилација, идејна оријентација и идеолошко-политичка дјелатност интелигенције.

VI

За ову тему потребно је не само познавати општу методологију и посебне методе, као и технику истраживања, него и посједовати способност да се она успјешно примени у анализи развоја и дјеловања интелигенције у специфичним условима црногорског друштва. Није довољно да се евидентирају све чињенице у вези са изучавањем овога проблема; потребно је нешто више од апстрактног познавања проблема, јер се ово истраживање не своди само на одабирање и употребу метода и технике, него се превасходно ослања на задатке и циљеве истраживања.

На овом мјесту желимо само, уважавајући традиционалне историјске методолошке поступке, да укажемо на неке методолошке тешкоће које ова тема подразумева.

Тешкоће у методолошком приступу су разноврсне. Тешко је одредити социопсихолошке карактеристике одређених група интелигенције тзв. колективне индивидуалности, иако је интелигенција о томе оставила доста докумената. Нарочито је тешко уопштавати менталитете, морал и обичаје одређених група интелигенције.

Одређивање интелигенције као предмета етиолошког и интердисциплинарног изучавања представља сложену научну операцију, у ствари покушај да се интелигенција посматра као цјелина, захтијева интердисциплинарни приступ, а то подразумијева коришћење резултата више научних дисциплина. Првенствено треба изучити економску основу црногорског друштва, јер је она примарни чинилац и основа цјелокупног живљења, па и интелектуалног живота и рада.

Природа предмета и мотивација могу да условљавају границе и могућности изучавања одређене теме; међутим, од постављеног *циља* истраживања зависи умногоме у којој мјери ће истраживање захватити предмет. Ми се у том погледу опредјељујемо за покушај цјеловитијег сагледавања улоге црногорске интелигенције у поменутом раздобљу. Од тога ће зависити и *структура* истраживања. *Обим* ове теме је условљен многим разлозима, као и савременим научним захтјевима.

За обраду ове теме не могу се најприје навести постулати марксизма, па онда прећи у историјску нарацију, већ закључци морају произаћи из конкретне анализе друштвених процеса, из чињеница, али не безначајних чињеница; другачије речено, морају се пратити главни токови друштвених збивања. Исто је тако за методолошки поступак једне овакве теме важно да се савремени критеријуми не преносе на међуратни период.

За методолошки приступ овој теми није толико важан број аргумената за неку тврдњу, него снага унутрашње вриједности података. При томе треба избјегавати „илустративну методу“, јер ако би се тврдња заснивала на само неколико примјера онда се може десити да оно што је изузетак буде приказано као стварност.

При методолошком поступку за обраду ове теме треба водити рачуна о многим захтјевима, а наводимо само неке:

1) бити крајње критичан према тенденцијама извора и публицистике, с обзиром на бројност извора,

2) водити рачуна о недовршености друштвених процеса, са становишта историјске дистанце,

3) оцјене, судови и закључци актера догађаја су обично са субјективним тоном,

4) водити рачуна о томе да се објективност и партијност у тренуцима остварења класне борбе може третирати као мање субјективна тенденција,

5) избјећи сва „дозирања“, „бојења“, „лакирања“, „штимовања“, која су карактеристична за публицистику,

б) личне утиске и искуства покушати што више објективизирати, нарочито према истакнутим представницима интелигенције. Мора се уважавати Цицеронов принцип „Не смјети рећи ништа лажно, а смјети рећи што је истина“, премда смо свјесни чињенице да историјски процеси нијесу још завршени,

7) служити се резултатима других наука: социологије, етнографије, демографије, економских дисциплина, права и филозофије. За мултинаучну основу *етиолошког* изучавања интелигенције треба узети марксистичку дијалектику, односно, теоријска основа изучавања може се узети из опште теорије класика марксизма, а и критички прихватити сви научни резултати грађанске теорије из социологије и других научних дисциплина које третирају ову проблематику.

Изгледа да се у истраживачком раду треба служити социолошким методом анализе, као и историографским поступком, а када је то потребно они се могу и комбиновати.

Истраживања, како смо их показали, у Црној Гори нијесу вршена, а извора у облику непосредних индикатора, који би омогућили детаљнију документацију о интелигенцији, имамо врло мало. Тек кад би се научно обрадила сва ова питања која смо назначили добили би се егзактни елементи за оцјењивање интелигенције у друштвеним процесима. Тако би се сузио простор за произвољне интерпретације о интелигенцији.

Поставља се онда питање: До које мјере се може одговорити на постављени задатак у овим пионирским настојањима? На то питање се објективно може одговорити само у контексту развоја наше научне и теоријске мисли у садашњим приликама. Наиме, да би се извели егзактни закључци, потребно је далеко више претходних истраживања. Код нас не постоје монографске обраде појединих истакнутих репрезентаната интелигенције. Исто тако код нас се много касни у објављивању историјске грађе, а мало има и студија на нивоу синтезе у међуратном раздобљу. Тек сада се цјеловито обрађује политички живот у Црној Гори у међуратном периоду. Идејно-политичко опредјелјивање интелигенције је видљиво, али узроци су сложени и прикривени. За то више није довољна само политичка аргументација. Будући да још нема синтезе за наведено раздобље у многим подручјима друштвених наука, а аналитички радови су још далеко од тога да покрију темељне проблеме ове теме, упућени смо на литературу и изворе који се ове теме само фрагментарно дотичу.

Проблем интелигенције у Црној Гори само је фрагментарно проучаван, па стога треба уложити више напора да се што свестраније искористе постојећи извори и литература.

Руководећи се начелом да треба проучити конкретан материјал и изворе у смислу разноврсности и свестраности, показује се потреба да истраживање загосподари огромним материјалом, како би се пронашли смисао и суштина друштвених појава и улоге црногорске интелигенције у њима. У том смислу треба

прегледати доста материјала појединих истакнутих представника интелигенције, као документа и изворе првог реда. Међутим, приликом истраживања у домаћим и страним архивама за одређена питања, важно је да се главни предмет истраживања не изгуби у детаљима. Због тога се морају користити извори другог реда: цјелокупна штампа и периодика у Црној Гори, дневници, мемоари, полумемоари, монографије, стенографске биљешке и други материјал. Посебно треба прикупити сјећања једног дијела црногорске интелигенције, односно њених најистакнутијих представника. Што се тиче литературе, посао је још тежи, јер треба користити разноврсну литературу: литературу о политичким странкама, радове о идејним струјањима, монографије о појединим личностима и установама, као и сва дјела из области књижевности, умјетности, филозофије и других наука у назначеном периоду.

При томе треба користити квантитативне и друге методе, које могу помоћи да се обухвате све битне компоненте друштвеног развоја у међуратном периоду и улога интелигенције у том раздобљу.

Из свега реченог произлази да се овим проблемом може успјешно овладати методологијом која не би била чисто историографска, него интердисциплинарна. У томе јесте и тешкоћа и велико богатство ове теме.

ДИСКУСИЈА:

Чедо Вуковић

Док сам читао рад др Војиновића наметала ми се мисао о потреби ширег освјетљавања карактера и улоге интелигенције у Црној Гори. Наиме, рекао бих да период између два свјетска рата ваља посматрати само као дионицу у историјском развоју интелигенције, тог особеног друштвеног слоја на тлу Црне Горе. Тада, између два рата, наша интелигенција носи у себи — да тако кажем — наслаге минулих вјекова, уз нова надграђивања и, уједно, уз антиципирање онога што ће услиједити у револуцији и све до наших дана.

Био бих слободан, стога, да предложим да пружимо подршку идеји о истраживањима у оквиру шире засноване студије, и то временски, тематски и просторно; *временски* — имати у виду историјске и друштвене токове и мијене од старине па према отварању епохе социјалистичког самоуправљања; *просторно* — кретати се на позорници која омогућава компаративно изучавање и оцјењивање онога што се одиграло у Црној Гори и у другим нашим и страним земљама; *тематски* — обухватати што комплетније многе чиниоце и појаве карактеристичне за ход интелигенције на тлу данашње Црне Горе.

Такав приступ омогућио би да временска дионица — између два велика рата — не буде посматрана издвојено, већ као беочуг у ланцу збивања и промјена, и то у свјетлу дуготрајних и разносмјерних утицаја и међуутицаја разних култура и цивилизација, са Истока и Запада, с подручја Медитерана; уз то, наш црногорски простор сагледавати као ратно логориште и прибјежиште, као провјерено чвориште и раскрсницу, као караванско-трговачко успутиште, као поморску луку к даљинама и из даљина, као поприште за интересе страних сила и домаћих феудалних и буржоаских претензија, као позорницу прастарих култура и њихових споменика итд. итд. Тако, прије свега и уза све то, видјети Црну Гору као земљу на којој човјек ствара и брани свој лик пред временом и невременом.

Полазећи од тога, од тих ширих тематских оквира, назначио бих — у најгрубљим цртама — само неколико питања, која би, чини ми се, могла бити предмет истраживања и обраде.

Анализирајући формирање свијести епохама — било би занимљиво откривати шта је извирало или дотрајало из старих словенских постојбина, а шта је било усвајано и у каквом виду из струјања са стране, било истовремених, било оних од старине (рецимо, у периоду класицизма и неокласицизма, утицаји античког — грчког и римског — наслеђа на поимање етике и хероике у нас и сл.).

Ако бисмо се, дакле, посветили праћењу токова мисли и стваралаштва — наравно, у вези са општим историјским и особито социјалним превирањима и мијенама — онда бисмо се морали освртати и на међувезе са струјањима у Европи и на подручју Медитерана и Истока (на пријер, особени одблесци на нашем тлу епоха хуманизма и ренесансе, барока, класицизма, романтизма, реализма, као и различитих филозофских система, научних теорија итд.). Осврнемо ли се — настављајући праћење тих токова — на период између два свјетска рата и на књижевност посебно, ваљало би изучавати њене изворне особености, али и њено мјесто у ширем контексту простора и времена. Рекао бих, прије свега, да ми се чини неодрживим сам назив „социјална литература“ (тима се карактер, богатство и значај ове књижевности своди само на њену социјално-идеолошку усмјереност, а тада је, заправо, на црногорском тлу настајала модерна, нова литература која ће се развијати до наших дана). Потом, вријеме, приближно узев, кад су у нас почињали да пишу браћа Лопчићи, Зоговић, Боновић, Бањевић, Лалић, Ратковић, Кукаљ, Костић и други, сличан књижевни талас — над сложеним националним и класним престојавањима и сударима и поратном биједом — оглашава се у другим нашим литературама (Цанкар, Рацин, Крлежа, Кикић, Васиљев и др.), да и не говоримо о страним земљама (Горки, Вапцаров, Силоне, Чапек, Атила и др.). На овом примјеру можемо видјети како драматични историјски

потреси и социјална превирања на широком простору рађају сличне књижевне и уопште умјетничке покрете. То, чини ми се, није без значаја за размишљање у вези са темом о којој данас говоримо.

Указао бих и на један од особених нагласака традиције у црногорској књижевности — наиме, на њен критички однос према тамнинама у животу својег народа. Та се традиција, у изразито снажном исказу, заснива посланицама Петра I (он, рецимо, поручује својим поданицима: „Ви чините оно што знате, но не знате што чините“); критике има и у народним изрекама, пословицама, анегдотама итд.; она се — ако имамо пред очима књижевност и друге видове ауторског и народног стваралаштва између два свјетска рата — јавља и као снимани глас народне самокритике и критике стања у држави СХС, критике која садржи и нове елементе и смјерове (класну и класно-националну димензију, на примјер).

Ваљало би узети у обзир и црногорску племенску традицију — коријене племенског и братственог у свијести учених људи и стваралаца, а потом и њихов узвратни утицај на обичаје, свијест и ширење видокруга својих саплеменика. Све би се то могло упоређивати са стањем у приморју, гдје, у непосредној близини, постоји доста сложен етнички, племенски и конфесионални мозаик и нешто јачи инострани утицаји.

Неопходно би било, у току даљих истраживања, имати у виду чињеницу да је црногорска интелигенција настајала — што се језика тиче — на сеоској, староцрногорској језичкој основи; стога је интелигенција, на једној страни, остављала за собом добар дио богате лексике везане за живот на селу, а уједно, на другој страни, усвајала нове ријечи за стручне и апстрактне појмове (сјетимо се, рецимо, Његошевих русизама); ту је све масовније школско образовање и започињање живота у градовима; у међуратном периоду јављају се, уз остало, скраћенице којих раније готово није било (скраћенице које потичу из политичког и партијског живота), затим езоповски начин јавног изражавања у вријеме диктатуре, псеудоними илегалца итд.

У новије вријеме био је веома изражен „одлив“ економске и интелектуалне емиграције из Црне Горе — било би потребно анализирати и упоређивати ова два упоредна тока иселавања из Црне Горе (услови, побуне, последице итд.). Исто тако, било би од интереса, за науку, освијетлити улогу такозваних „извањаца“ у самој Црној Гори (они су долазили на Цетиње, на позив црногорских владара, највише у другој половини 19. вијека); ваља се бавити темељитијим истраживањем њиховог утицаја на развитак и садржину образовања, штампе и културе уопште, као и њиховог дјеловања на свијест образованих људи у Црној Гори и на ову фазу кретања националне свијести Црногораца.

Надам се да ће, последице овог нашег разговора, бити неопходно да се размисли о потреби сагледавања ширих временских

и просторних оквира теме која је данас пред нама; тако би могао бити заснован пројекат који би изискивао дугорочан научноистраживачки рад.

Јанко Боновић

Прије свега, интелигенција, интегрално гледано, није друштвена класа, већ припада свима класама, тако да се не може говорити о каквим њеним заједничким интересима. Она је стаклени и прозачни дио друштвених, класних композиција, које вуку терете, али имају и луксузне купее првог разреда. Распоређена је, мање или више, по свим класама и може се сматрати једним посебним слојем, готово да кажем главом, која управља свим осталим удовима у човјековом друштвеном организму. Не само зато што су се ту нашли најталентованији људи, него што се друштво као цјелина постарало, преко школа и свог васпитног система, да обради од малена тај интелектуални слој, способан за апстрактно мишљење у смислу духовног и културног дјеловања. Другим ријечима, створило је интелектуалне стручњаке који имају највише услова да се баве идеологијом, науком, умјетношћу, филозофијом, спекулацијом. Интелигенција свих врста, па и напредна, издигла се временом својим образовањем изнад плуга, чекића и трговине, и постигла да зарађује хљеб преко мислених појмова и категорија, културом, умјетношћу и политиком.

Интелигенцију, наравно, не сачињавају само они који похађају и завравају школе, него има и самообразованих, и од природе талентованих, које су искуство животно и читање књига дошколовали незванично да буду предводници у друштву и вођи народни. То је она снажна мањина коју наносе матице живота — мањина која се историјски осјетила у многим преломним, историјским догађајима и епохама. Ових самониклих и неуморних људи широких видика и значаја има у сваком народу, мање или више, и они долазе као његов самоток, као код нас, на примјер, Јосип Броз Тито.

Када истражујемо коријене и улогу наше интелигенције у Црној Гори, посебно напредне интелигенције, која је била најбројнија, може се рећи одмах да је она одиграла огромну улогу у обучавању и подизању свијести народних маса, у смислу револуционарних, марксистички усмјерених погледа на свијет. Чак толико велику да се она издваја ту као један полуслој чак, кад већ није и не може бити посебна класа. С обзиром на чињеницу да се она најчешће школовала изван родног краја, због помањкања високих школа и због ниског стандарда живота, супротности између ње и базе одакле је поникла биле су велике. Све је то могло да утиче на однос према њој, не само из сентименталних разлога — „наша дјеца су се научила и прими-

ла културу“ — него да их више цијене и везују се за њих. Јер, у колико су земље економски и културно уздигнутије, као на примјер на Западу, у толико су те социјалне претпоставке и разлике блаже, по оној народној да се „уже кида тамо гдје је најтање“ Понекад изгледа да та наша интелигенција егзистира као цјелина, иако је у ствари покретач и организатор друштвених промјена, оријентишући се према пулсу и диктату маса, дубоко жељних промјена. Мада оне нијесу још биле културно развијене, нити су посједовале какву израћену класну свијест, испољавале су елементарно своје жеље, тежње, глад за хљебом и културом, што су наши напредни интелектуалци видовитошћу својих научних сазнања прочитали и без текстова, да би повели друштво напријед, на нужне историјске путеве. Тако су се смјењивале епохе од класичне борбе против Турака до борбе против свих завојевача и нарочито до класне борбе против својих, што је раније, на тој основи, било незамисливо.

Откуда толико напредне и уопште интелигенције у Црној Гори да је она у несразмјери са друштвеним потенцијалом и постојећим институцијама? С обзиром да није било индустрије, техничких школа, развијеног привредног живота, школа је сматрана као уносна привредна грана и у њу су слали црногорски сељаци своју дјецу, патећи се по свијету у борби за насушни хљеб, да би њу извели на пут и обезбиједили јој бољи живот него себи. Свако је тежио да му дијете нешто научи, да постане учитељ, наставник, војни старјешина, какав службеник итд. Тога је увијек било више него у другим нашим срединама гдје је привредни живот развијенији и гдје се боље и културније живјело. Какав парадокс!

Код нас у Црној Гори, у прошлом рату и револуцији, учествовали су масовно интелектуалци, било да су били за револуцију или противу ње. У почетку многи су хрлили у устанак против окупатора, да не закасне, да се нађу на лицу великих догађаја; послѣје се формирају партизански или националистички редови, као и у другим крајевима наше земље. Школовани или полушколовани људи предводе те масе у име својих идеологија. Комунистичке идеје су у Црну Гору дошле доста давно, још одмах иза првог свјетског рата. Донијели су их др Вукашин Марковић из Русије, као један од учесника и поборника октобарске револуције, правник Јован Томашевић из Француске, који је уједно и званични оснивач Комунистичке партије за Црну Гору, затим учитељ Никола Ковачевић, који је доста путовао по свијету и др. Али Београдски универзитет постао је између два рата прави расадник напредних идеја и практичне револуционарне пропаганде, гдје је студирала маса црногорских студената. Они су били у том масовном-интелектуалном, револуционарном покрету сразмјерно у највећем броју, били су прогањани, чак убијани и протјеривани у свој сиромашни и заборављени крај. Економска и социјална угроженост и непризнавање вјеков-

ног бића Црне Горе покренула је те младе интелектуалце да помогну и уздигну своју средину и да јој се убрзо ставе на чело. Кад је избио рат, ти студенти су одиграли лавовску улогу у организовању народа у борби против фашизма и страног завојевача, под руководством Комунистичке партије. Више компонента било је ту зашто се народ масовно везао за ове младе, борбене интелектуалце што су га најчешће предводили, жртвујући и своје животе. Није ни она дуга историјска традиција борбе против Турака остала без утицаја. Ја се сјећам једног нашег комунистичког писца и идеолога који је говорио да ће се код нас извршити револуција путем хајдучије, традиционалним путем, вјероватно у ратним условима. Тако се и догодило. То што је та револуција посједовала нови социјални садржај дјело је предратног напредног покрета, чији су свакодневни активисти најчешће били ћаци и студенти, повезани са радницима и сељацима као организатори народа још у мањем броју. Та напредна интелигенција у Црној Гори најчешће је била сељачког поријекла, а борци које је предводила сиромашни сељаци, тако да се може рећи да је та борба у нашим брдима имала сељачки карактер, а пролетерски по духу и идеологији. То је наш специфичум који треба разрадити и научно освијетлити.

Милија Станишић

Црногорска интелигенција је читаво вријеме свог постојања имала истакнуту улогу. То је у првом реду била последица друштвено-економске неразвијености и заосталости црногорског друштва. (Уколико је друштво заосталије улога интелигенције је већа.)

Премда је била међу најзаосталијим дјеловима земље, Црна Гора је имала релативно најбројнију интелигенцију у Југославији. Било је више разлога за појаву овог чудноватог феномена, али је економски био најзначајнији. Црногорски народ, самосвјестан и историјски искусан и видовит, схватио је да му је школовање дјеце најизгледнији пут за излазак из сиромаштва и биједе.

Свака научна обрада интелигенције мора прије свега да полази од историјског и културног тла које ју је породило. Дух је од вајкада на црногорским просторима давао смисао живљења његовом народу, предводећи га у борби за визионарске циљеве и подстичући његов историјски елан и узлет. Црногорско национално биће је посебно. Стога су посебне и особене и карактеристике црногорских интелектуалаца: њихово културно наслеђе, интелектуална и психичка својства и њихове етичке вриједности. Обрадом, пак, интелигенције само у периоду 1918—1941. г. искрсава опасност да се ова питања заобију. Да

се то не би догодило, аутор ће у Уводу студије морати овоме да поклони што више пажње.

Коначни резултати ове студије биће највише условљени мјером у којој ће се у њеној изради примјенити научни метод. При томе је понајважније да се проблеми интелигенције изучавају и обрађују у нераскидивој вези са главним друштвено-економским и класно-политичким збивањима у Црној Гори.

Друштвени процеси у Црној Гори 1918—1941. били су веома сложени и противрјечни. Она је жртвовала своју државност очекујући да ће у новој држави много успјешније рјешавати своје животне проблеме. Међутим, њен међуратни развој је показао сву нереалност ових нада, јер је црногорско друштво западало у све дубљу економску, социјалну и националну кризу. Интелигенција је узимала видног учешћа у рјешавању свих економских и друштвено-политичких питања. Да би се разјаснила тадашња њена улога, анализе друштвених проблема морају бити дубоке и објективне. Прворазредна је обавеза аутора ове студије да истинито прикаже удио и улогу свих дјелова црногорске интелигенције који су се у међуратном периоду кретали линијом друштвеног прогреса.

Ступањем у југословенску државу, Црна Гора је закорачила у ново историјско доба — у епоху класне борбе и припреме социјалистичке револуције. Тада је у редовима црногорске интелигенције наступио радикални расцјеп: њен тадашњи највећи дио прихватио је грађанску идеологију (односно, остао јој је вјеран), а најборбенији њен дио определио се за комунистичке идеје. Између њих ће се за све међуратно вријеме водити жестока идејна и политичка борба.

Млади интелектуалци били су главни оснивачи и организатори комунистичког покрета у Црној Гори. Они су црногорском народу понудили социјалистичку алтернативу као излаз из његовог вјековног сиромаштва и биједе. Они су на идејно-политичком и на културном пољу повели борбу да што више интелектуалаца одвоје од буржоазије, оријентишући се у првом реду на освајање младе (нове) интелигенције.

Интелектуалци су одиграли битну улогу и у вријеме ренесансе комунистичког покрета у Црној Гори, тридесетих година. Они су: 1) извршили смјелу анализу и критику дотадашњег дјеловања црногорског комунистичког покрета; 2) разбили оквире дотадашњег секташког дјеловања комуниста и изашли на шире друштвене просторе; 3) тјешње и успјешније повезивали борбу за социјално и национално ослобођење; 4) организовали снажан студентски и средњошколски покрет. Ови крупни успјеси су допринијели да видно порасте повјерење радничке класе и сељаштва у интелигенцију.

Ако у цјелини проматрамо интелигенцију у црногорском радничком покрету, видјећемо да је она за све вријеме била његов органски дио. У њеним редовима није било елитизма — као

у другим крајевима земље — што је у првом реду било условљено њеним социјалним поријеклом: потицала је већином са села и из ситнослужбеничких породица и била је присно везана са радним масама. У редовима тзв. лијеве интелигенције скоро да није било оних који су се за револуционарни покрет везали само на теоријском плану. Листом су то били борци — активисти. У Црној Гори није било ни сукоба између КПЈ и интелигенције, што је на једној страни била последица исправног става комунистичког црногорског вођства према интелигенцији, а на другој страни томе су доприносили социјално поријекло и особености интелектуалаца.

Улога интелигенције у револуционарном покрету Црне Горе била је заиста веома значајна. Али, аутор студије мора строго водити рачуна да ту улогу не прецијени, односно да је не истргне из стварних друштвених токова и идејно-политичке борбе којом је руководила авангарда радничке класе.

Ова студија треба да нам пружи и што вјернију слику професионалне структуре интелигенције. Аутор ће у томе наићи на крупне тешкоће, јер не постоји довољан број изворних података. Према подацима које сам прикупљао, приближно глобална слика професионалне структуре интелигенције у Црној Гори крајем тридесетих година изгледала је овако:

- сви су били Црногорци: судије и адвокати, учитељи, свештеници, књижевници и новинари, и пензионисани официри;
- мјешовитог састава биле су струке: професори, управни службеници и активни официри.

У обради студије не може се заобићи ни улога и активност цркве у црногорском друштву. Само да подсјетим на овај индикативан податак: 26 свештеника и око 30 богослова и теолога активно је учествовало у устанку 1941. године; Црна Гора има 7 свештеника носилаца „Партизанске споменице 1941“; деветорица их је стријељано до капитулације Италије.

Црква је била укоријењена у искуству црногорског народа и од давнина је активно учествовала у друштвеном животу. Мада је између два рата губила ранију специфичну улогу — уз већи степен институционализације цркве и политичке диференцијације свештеника — црква је била присутна у главним друштвеним збивањима. Знатан број свештеника био је политички напредно (демократски) оријентисан, што је нарочито дошло до изражаја у борби око Конкордата. КПЈ је сарађивала са напредним свештенством и успјешно је подрла у Цетињску богословију и на Теолошки факултет у Београду.

Милева Филиповић

Тема је толико интересантна и значајна да је то био главни разлог који ме определио да присуствујем расправи. Тиме је

потиснут важнији мотив: лични ангажман у разрјешавању попућених проблема, што наравно утиче на то да моје учешће данас буде маргиналног карактера и по значају и по досегу. Оно ће се односити само на један проблем у оквиру датих теоријско-хипотетичких премиса за истраживање проблема интелигенције између два рата у Црној Гори. Ради се о проблему појмовног одређења интелигенције.

Прво, једна примједба која не мора бити формалне природе: не даје се дефиниција интелигенције него интелектуалца, што није исто, поред осталог и зато што је интелигенција друштвени слој, а интелектуалац није, што ће рећи да интелигенција није прост збир појединачних припадника, тј. интелектуалаца, већ да има нов квалитет који се не може свести на сваког њеног члана.

На стр. 6 се даје та одредба интелектуалца, односно, како аутор каже, шире појмовно одређење појма интелигенције које гласи: „Интелектуалац се мора мјерити стварним способностима у акцији и сталном тежњом за духовним богаћењем“ У ствари, ова моја предходна примједба отпада уколико се оваква одредба схвати као једна степеница ка претварању теоријске у операциону дефиницију. Па и за тако схваћену одредбу може се примијетити да је она више по облику радна а по садржини теоријска, а два су јој главна параметра: способности (у акцији) и тежња (за духовним богаћењем).

Прије овог појмовног одређења аутор покушава да ријешити Грамшијеву апорију. „Сви су људи интелектуалци...“ (стр. 5), која почива на чињеници да је сваки људски рад истовремено и физичка и мисаона (интелектуална) дјелатност. Ова апорија и није стварна, већ формално-логичка, и не води ничему, јер дио објашњава цјелином, забашурује подјелу на умни и физички рад. У раду су иначе доста спретно спојена нека Грамшијева размишљања из есеја за историју интелектуалаца („Интелектуалци и организација културе“) са Марксовом концепцијом друштвених класа, при чему је истраживачки проблем утемељен у цјелину структуре друштва, тј. постојећих друштвених односа датог времена, и то је један од најважнијих вриједности овог пројекта. Мислим да би за ово истраживање било корисно и одређено разликовање чињенице (која је *имплиците* присутна у раду): да је интелигенција по класној одређености разнородна, и са тим у вези чини се да је прихватљиво разликовање које Пуланцас уводи у својој анализи класа савременог капитализма између класног одређења и класне позиције. Слојеви других класа или дјелови других класа могу у конкретним околностима заузимати пролетерске позиције, тј. позиције блиске позицијима радничке класе, што не значи да усљед тога ти слојеви постају дио радничке класе. Исто тако, слојеви интелигенције могу заузимати друге позиције (другог слоја на пр. бирократског, или класе), а да не губе објективно слојно одређење засновано на

вршењу интелектуалне функције (како каже Грамши). Другим ријечима, свођењем класног одређења на класну позицију напушта се објективно одређење друштвених класа, (тј., како Лењин каже, „мјестâ друштвених класа“), и замјењује „рационалном идеологијом друштвених покрета“ (Пулансас: „Класе у савременом капитализму“, стр. 14). У пројекту истраживања је, додуше, проблем интелигенције смјештен у класни контекст, али јој је тај контекст спољашњи, а не унутрашњи, што би могло имати импликације на резултате истраживања.

Операционализација Грамшијевог концепта интелектуалца примијењена овдје показала се плодотворном, с једне стране. Теза да сваки члан партије, осим изузетака, у Црној Гори у поменутом периоду је интелектуалац, није само смјела, него може бити и плодносна, ако се не губи из вида: класна припадност чланова партије и њен утицај на ова два параметра из одредбе интелектуалца, као и на ублажавање оног што Лењин назива „индивидуализмом интелектуалаца“ — наводећи широко став Кауцког*, о чему је говорио друг Станишић. При томе такође треба водити рачуна о социјалном контексту на који се односи Грамшијев концепт интелигенције. Мислим да је управо демаркациона линија између свих грађанских теорија стратификације и марксистичке у томе да друштвени слојеви имају класну припадност и да се она не смије пренебрећи.

Ето, ја сам толико сматрала да сам обавезна, да као израз захвалности за позив, кажем нешто о једном из укупности проблема везаних за истраживање црногорске интелигенције између два рата.

Проф. др Слободан М. Благојевић

Интелигенција, као друштвени слој, са гледишта истраживања, представља предмет чији су појмовно-проблемски оквири такви да захтијевају досљедан и адекватан методолошки приступ и представља замашан теоријско-емпиријски план чија реализација тражи доста напора. Са гледишта историјског развоја црногорског друштва, односно појединих његових периода, као што је и период између два свјетска рата, назначени предмет истраживања поприма и специфична обиљежја као резултат специфичности тога друштва, односно појединих његових фаза. Све то треба узети у обзир приликом сачињавања пројекта научног истраживања.

Изучавање интелигенције једног конкретног друштва *in se ipso* значи улазак у сферу изучавања духовне производње тога друштва, чији је учесник и носилац интелигенције. Свако

* В. И. Лењин „Изабрана дела“ у 16 томова, Култура, Београд 1960, том 4, стр. 248, 249 и 250.

друштво, свака епоха, свака генерација има објективну потребу да се изрази у својим мислима, у својој науци и теорији, у својој култури, у својој духовној сфери. Интелигенција је онај социјални слој који ту потребу остварује. Изучавати је значи: доћи до спознаје каква је реална улога у томе друштву, а преко тога и уопште у људском друштву, човјекове мисли, свијести, знања, уопште духовне сфере. Друштвена наука марксистичке оријентације више пажње је поклањала изучавању „друштвене базе“, више економској и класној структури друштва, начину производње, а мање „надградњи друштва“, то јест свим облицима његове свијести и мисли. Избјегавајући све замке и ризике које собом носе и доносе ненаучни приступи изучавању улоге свијести у развоју људског друштва, од механичког и антрополошког материјализма до вулгарног материјализма и економизма, марксистичка наука, полазећи од емпирије и искуства, мора научном методологијом долазити до спознаје о стварној улози духовне сфере у развоју људског друштва, а та је улога не мала него, напротив, значајна и уочљива. У том контексту посматрано, истраживање интелигенције у Црној Гори, између два свјетска рата, има посебан значај и излази из оквира на који указује наведена тема.

Истраживање властитих законитости културних облика и њиховог значаја за развој, што и историјски материјализам признаје и претпоставља, мора се заснивати на савременом задатку марксизма. Улога марксизма данас јесте да утврђује савремено значење, савремени смисао Марксових погледа са гледишта постојеће праксе, искуства, емпирије. У Марковој мисли оно што је трајно јесте метод а не резултати до којих се помоћу тога метода дошло. Марксистичка наука је отворена за нова сазнања на бази нове праксе и искуства. Према томе, она није ни самодовољна ни samozадовољна. Зато, како смо већ констатовали, свака генерација, свака епоха, свако друштво мора изразити себе својим мислима. Спознаја није стварање, производње предмета, него његово откривање, односно откривање његовог квалитета и његове везе (научног појма и научног закона). У спознајном субјекту се преламају историјско искуство и резултати човјекове историјске праксе, па је на њему да их саопшти у складу са захтјевима науке, односно њене методологије.

Узимајући у обзир предње речено, учинили бисмо неколико начелних методолошких напомена, које би, чини нам се, могле бити од користи приликом конкретног и крајњег уобличавања научног пројекта о истраживању интелигенције у Црној Гори између два свјетска рата, као и приликом његове реализације. Старо хеуристичко-епистемолошко правило гласи: Утврђивање појма неке појаве (предмета истраживања) или његово одређивање, као и установљавање везе између ње и других појава, састоји се у томе да се одреди шта се показује као њен најближи

род (*genus proximum*), шта као њена нарочита врста (*differencia specifica*), у које спада дотична појава која се проучава. Значи, има нешто што је заједничко и сродно појави која се проучава, што је њен *genus proximum*, али има нешто што је њена посебност, њена *differencia specifica*. Конкретно то значи да се у истраживању интелигенције у Црној Гори између два свјетска рата, у њеној профилацији, мора методолошки ићи *per genus et differencia specifica*.

Полазећи од назначене методолошке оријентације показује се као потребно да се пође од тога шта је заједничко интелигенцији у Црној Гори с интелигенцијом уопште, као друштвеним слојем, слојем глобалног друштва, као и шта је заједничко с интелигенцијом других конкретних друштвених заједница. Може то да буде: социјални положај; њена улога, значај и функција; однос према друштвеним класама и друштвеним слојевима итд. Посебно може да буде на примјер: социјално поријекло (у Црној Гори претежно сељачко); њен став (понашање) у рату и револуцији; њена прогресивност итд.

Када се изучава интелигенција у Црној Гори, упутно је да се полази од специфичне друштвено-економске и политичко-правне структуре црногорског друштва, што је несумњиво утицало на њу и њену улогу. Племенско-братственичке везе, натурална привреда, позна државна — централна власт и обичајно црногорско право — и те како су утицали на социјалну физиономију и функцију интелигенције.

Руководећи се Марксовим методолошким упутством о потреби изучавања и сазнања појаве у њеном тоталитету, научни пројекат истраживања интелигенције у Црној Гори мора уважавати све аспекте, стране, видове, димензије постојања, испољавања и функционисања интелигенције у Црној Гори за наведени период, онако како су се оне у стварности одвијале.

Требало би, такође, у истраживању посебно обратити пажњу на онај дио интелигенције који је улазио у састав државних органа и органа политичких партија (странака) (као што су министри, савјетници, официри, чиновници, чланови извршних одбора странака итд.) и онај дио који се налази ван државно-политичког апарата (професори, адвокати, љекари, попови итд.). Овакав приступ омогућио би утврђивање каузалитета идејно-политичког опредјељења интелигенције с гледишта новог друштвено-политичког положаја, што је нарочито дошло до изражаја у НОБ-у и Револуцији.

Истраживање се ограничава на 1918 — 1941. години, али сматрамо да би га требало проширити на период до 1945. године. Разлог овоме налази се у чињеници да су ратови, устанци, револуције она згуснута друштвена стања у којима се на цјеловити и синтетичан начин показују претходна стремљења и оријентације и у њиховом пресеку као у огледалу препознају се ликови и понашања у њиховом тоталитету, пружајући тако шансу да се

сазнају и њихови прави коријени, узроци и услови. У том погледу није изузетак ни интелигенција у Црној Гори. Напротив, период 1941 — 1945. управо је сублимација претходних стања, положаја, догађаја, оријентација, па без његовог истраживања и изучавања тешко да би се могао оцијенити и схватити и претходни период, јер они представљају нераскидиву органску цјелину. У том погледу било би упутно изучити документе из времена НОБ-а, па видјети колико је у појединим јединицама било интелектуалаца, колико команданата, командира, комесара, и колика је њихова улога као интелектуалаца била. Исто то утврдити и за народноосободилачке одборе, одборе Народног фронта, АФЖ, партијских комитета, омладинских комитета итд.

Ето то су нека наша размишљања о предмету истраживања, уз напомену да је интелигенција важан друштвени слој. Друштво не може без интелигенције. Она је носилац монопола знања у друштву. Кроз историју играла је велику улогу. У Риму мишљење истакнутих правника појединаца било је обавезни извор права за судове (*ius respondendi*), а у феудалном праву мишљење више правника и цијеле правне науке (*communis opinio doctorum*). У Русији је у 18. вијеку уџбеник московског професора трговачког права прихваћен као трговачки законик. То су све историјски примјери значаја интелектуалаца за друштвени живот. Зато је истраживање интелигенције замашан теоријски, методолошки и емпиријски подухват. Увјерени смо да ће се он и остварити.